

Dr. Mód László

Etnográfus, a Koszta József Múzeum munkatársa,

az SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékének adjunktusa

A fa útja a Felföldről az Alföldre -

A zsindely felhasználása Szentesen a 18. század végén

Absztrakt

Szentes környéke az Alföld más térségeihez hasonlóan fában egyáltalán nem bővelkedett, az épületek tetőzetének fedésére szolgáló építőanyagok között mégis megtaláljuk a zsindelyt, amely településünkön a 18. században elsősorban az egyházi építészetben tűnt fel. Tanulmányunk az 1780-as évek elejéről származó dokumentumok segítségével igyekszik kísérletet tenni arra vonatkozólag, hogy nyomon kövesse a fa mint építőanyag útját¹ a Felföldről mezővárosunkba, ahol a helyi református templom tetőzetének borítására szolgált. Forrásaink, amelyek a Szentes-Nagytemplomi Református Egyházközség Levéltárában² találhatóak meg, gazdag információbázist kínálnak ahhoz, hogy az alkalmazott szállítási technikákat vizsgáljuk, s ezáltal feltárjuk az egymástól eltérő adottságokkal rendelkező régiók közötti gazdasági kapcsolatrendszerek egykori működését.

A zsindely készítése és használata az építészetben

A német eredetű zsindely kifejezés 1500-ban bukkan fel először a magyar nyelvben, ám tetőfedésre minden bizonnyal már korábban is használták a városokban, a kastélyokon és az erődítményeken. A parasztság körében a 19. század folyamán terjedt el főleg a Székelyföldön,

¹ Az építőanyagnak az árucserében betöltött szerepéről lásd részletesen: Cseri Miklós 1986. 205–232.; Viga Gyula. 1990.

² Az iratanyag javarésze jelenleg a Hódmezővásárhelyi Református Egyházi Gyűjteményben kutatható.

annak is a keleti részén, Csíkban, ahol széleskörben alkalmazott fedésmódként volt jelen szinte a közelmúltig a népi építészetben.³ A zindelyt Észak-Magyarországon főként szlovákok, Erdélyben magyarok és románok, másutt ruszinok gyártották nagy mennyiségben, már-már iparszerű keretek között, ám ennek ellenére a mesterséget a háziipari tevékenységek közé sorolták.⁴ A készárut nemcsak szekereken, azaz szárazföldön, hanem vízi utakon, például a Maroson, a Tiszán és a Vágon szállították a fában nem bővelkedő vidékekre.⁵ A folyók hátán úsztatott tutajokat a nagyobb tiszamenti városokban fatelepeken, fűrészüzemekben dolgozták fel, ennek köszönhetően a zindely mint építőanyag könnyebben és szélesebb körben vált elérhetővé az erdőkben nem bővelkedő síkvidékeken is.⁶ Az egyik legjelentősebb központta a 19. század folyamán Szeged városa formálódott, ahol a zindelyvágók nagy mennyiségben gyártották a tetőfedő anyagot.⁷ Általában lucfenyőből készült, de a Székelyföldön bükkből, alkalmanként pedig tölgyből is hasították. Amennyiben megfelelő minőségű alapanyagból készítették, akkor a tető akár 25–30 esztendőig is ellenállhatott az időjárás viszontagságainak, egy-egy darab elhasználódása esetén kellett csak javítani, a régit újjal pótolni. A zindelyt gyakran kezelték olajos, gyantás festékekkel azért, hogy növeljék az élettartalmát és esztétikusabbá, tetszetősebbé tegyék. Szegeden a zindelyvágók a fenyőörönkökből tőkétet fűrészelt ki, amelyeket később ún. négyellő baltával négy részre hasítottak szét. Ezt követően a cikkelyeket faragószéken kétkézvonóval munkálták meg, majd a vastagabb felébe csákányformájú hornyolóval árkot vájtak. Ebbe eresztették bele a szomszédos zindely keskeny oldalát, ezután pedig keményfából kialakított, később kovácsolt vasszegekkel erősítették a tetőlécekhez. A tetőzet élein és gerincén általában díszesre faragták, s úgy igyekeztek az ácsok elhelyezni, hogy az egyes darabok mintákat képezzenek.⁸ A zindely használata a tetőfedésben a faúsztatás hanyatlása és az égetett cserép megjelenése, elterjedése miatt szorult fokozatosan háttérbe.⁹

³ Kiss Bálint a szentesi református eklézsia történetének ismertetése során írt használatáról, s fontosnak tartotta megjegyezni, hogy településen a 19. század elején a köznép körében nem számított elterjednek a használata. Kis Bálint 1992. 312.

⁴ Illa Bálint szerint Murány vidékén és a Garam folyó mentén a földesurak és a lakosság is a deszkák, lécek és a zindely gyártására fűrészmalomokat épített. Illa Bálint 1976. 403.

⁵ Viga Gyula hívta fel a figyelmet arra, hogy a faeszközök kereskedelmében is megfigyelhető az eltérő geográfiai zónák hármas tagolódása a tradicionális árucseré kapcsolatrendszerében. A legnagyobb hatású régióknak a Felföld szlovákok által lakott térsége tekinthető, azaz a fenyveserdők övezete. Viga Gyula 1990. 39.

⁶ Cseri Miklós 2009. 264.

⁷ Juhász Antal 1961. 185–189.

⁸ Cseri Miklós 2009. 265.; Sabján Tibor 2007. 123–124.

⁹ Barna Gábor 1988. 196.

A szentesi református templomok és tetőfedésük

Az idei esztendőben fennállásának 200. évfordulóját ünneplő, klasszicista stílusban emelt református nagytemplom előzményei, a mainál méreteit tekintve sokkal kisebb építmények voltak, amelyek közül időrendben az első azt követően készült el, hogy a reformáció szentesi elterjedése óta a kálvinisták által használt Isten házáat vissza kellett szolgáltatni a katolikus egyháznak. Az építkezés 1747 tavaszán kezdődhetett el azután, hogy a vármegyei hatóságok megadták az engedélyt, s kijelölték a helyét az akkori városháza és az uradalmi istálló közötti térségen. Alig egy évtizeden keresztül használhatták a hívek, mivel 1760 április elején tűzvész pusztított Szentesen és 211 lakóház mellett számos középületet, köztük a református templomot az elemi csapás pusztította el. Nem csodálkozhatunk azon, hogy utóbbi is leégett, mivel a tetőzetét zsindely borította, amelyet 1747-ben négy pesti ácsmester készített. A reformátusok a tűzvészt követően nyomban a vármegyéhez fordultak a templom újjáépítésének ügyében, melyet gróf Forgách János főispán is hathatós támogatásban részesített és pártfogásába vett. Közbenjárásának köszönhetően 1761 februárjában megérkezett Szentesre a Helytartótanács engedélye. Ebben az állt, hogy az épületet a tornyával együtt a régi alapokon lehetséges megújítani szilárd építőanyagból, azaz téglából oly módon, hogy a belső mennyezet deszkával boltozandó. A templom és a torony nem épülhetett egybe, nem lehetett díszes és nem hasonlíthatott a katolikus Isten házához. A munkálatok december elején fejeződtek be, majd december 13-án sor került a felavatására.¹⁰ Kiss Bálint a következő módon jellemezte az építményt, amely a református gyülekezet tagjainak gyarapodásával a 18. század utolsó évtizedeire már szűkösen bizonyult a hívek befogadására: *„Az a Templom, mely 1761^{be} készült, és 50 esztendei fen állása után 1811^{dik} Esztendő tavaszán rontatott le, minden külső ékesség nélkül való épüllett volt, nem volt rajta tsak egy tenyérnyi párkány vagy tzifraság, egészen síma volt, mert a Consilium meghatározta, hogy annak semmi templom formája ne legyen; ne legyen a padlása téglával bebótozva, hanem tsak be légyen deszkázva. A piactól vagy közönséges Uttzától félre légyen építve. Meg volt határozva, hogy a hossza 20 öl, a szélessége 7 öl, a magossága 4 öl légyen. Volt rajta 3 ajtó, 2to a két végénn, egy a déli oldalonn, ezenn déli ajtó előtt volt a Czinterem. A Déli oldalon voltak 5 ablakok, egy ölnyi magasságúak és fellyül kerek bóthajtásúak. A két végénn is vóltak egy egy ablakok. Valamint az Északi oldalon is egy ablak volt középenn, mellyen zöld vorhang állott. A Deszka mennyezet vagy padlás kék színre volt festve és 4 szegletes táblákra volt fel osztva, sárga és veres létzekkel, ‘s a hol ezek a létzek kotzkásonn össze mentek, ott a sarkokra aranyos rózsa volt szegezve. A táblák*

¹⁰ A református templomok építésének történetéről lásd részletesen: Labádi Lajos 2000. 638–644.

pedig sokféle figurákkal bé voltak tizfrázva. (...) Ezen templomtól 4 ölnyi távolságra volt a Torony, a fala magassága volt 12 öl, a teteje 5 öl. – Már ez tsinosabban volt építve mint a templom, mint ezt most is lehet látni. Óra nem volt ebb[en] a Toronyban, hanem a Catholicusok tornyáb[an] hanem ebb[en] a felső részben laktak a strázsák vagy bakterek, kik egyszersmind harangozók is voltak. Az ő lakóhelyek volt ott hol most a kerek ablak van az óra házonn. Mind a négy oldalról volt ajtó ezen kerek ablakoknál, ez ajtók előtt voltak kemény kőre épített vas rostélyos Áltánok, a honnan osztán napszámra néztek. (...) A teteje veress fenyőből volt, mind a fája, mind a zsindele, melynek a fái nagy részént az Újj torony tetőhöz alkalmaztatódtak. Mind a gombja mind a tetejéb[en] lévő tsillag veress rézből voltak, meg voltak aranyozva, de tsak olajos festékre, már 1801^{b[en]} nem láttott rajtok semmi arany.”¹¹

A tetőfedéshez szükséges zsindele beszerzésének körülményei és szállítása

Alig telt el húsz esztendő az 1761-ben felavatott templom fennállása óta, a zsindelefedés nem bírta tovább az időjárás viszontagságait, romlásnak indult, ezért az 1782. november 10-én tartott presbiteri gyűlésen az a határozat született, hogy a tetőt javítani szükséges, melynek alapanyagaként a vörösfenyő¹² szolgáljon.¹³ Borza József, aki a 18. század utolsó évtizedeiben több alkalommal töltötte be Szentesen a főbírói tisztséget, vállalkozott arra a feladatra, hogy Hont vármegyébe utazik, s megpróbál megfelelő mennyiségű és minőségű építőanyagot vásárolni.¹⁴ Azt követően, hogy a kiküldetésből hazatért, 1783. január 22-én a presbitérium előtt számolt be arról, hogy végül Murány¹⁵ településről származó zsindelevágókkal sikerült

¹¹ A szentesi református ekklezsia története 1700–1825. (forráskiadvány) közreadja és a bevezetőt írta: Takács Edit. Szentese, 2001. www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/

¹² Nagy gyantatartalmának tudható be, hogy az időjárás viszontagságait jól bírja mindamelllett, hogy rugalmas és könnyen hasítható. Lásd még: www.mek.iif.hu/porta/szint/termesz/biologia/fenyok/html/nyitva/voros.htm

¹³ Szentese-Nagytemplomi (volt Központi) Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban: SzNREL) I.375. A szentesi református ekklesia protokolluma (a továbbiakban: szrep) 1782. november 10.

¹⁴ Első utazásakor az egyháztól 216 rhénes forintot és 32 krajcárt kapott, második útja alkalmából pedig 445 rhénes forintot és 47 krajcárt. A pénzösszeg minden bizonnyal a faanyag fedezésére szolgált, amiből a mesteremberek a zsindelet gyártották.

¹⁵ Minden bizonnyal azonos a Fényes Elek geográfiai szótárában szereplő Murányaljával, mely a murányi várhegy déli tövében, Rozsnyótól mintegy négy és fél mérföldnyire feküdt. A helyi népesség egyik fő foglalkozásának az uraság erdeiből vásárolt fa feldolgozását, azaz különféle faeszközök gyártását tartotta. 1724-ben lakossága teljes mértékben zsindele készítésével foglalkozott. Gömör Magyarország legjelentősebb fakereskedő vármegyéje volt, ahol adott települések szakosodhattak adott termékek gyártására mint például Murányalja a zsindele. Hunfalvy János a 18. század második felében a következő módon jellemezte a közigazgatási egységben folytatott tevékenységformákat: „Nincsenek biztos adataink arról, hogy kézműileg vagy gyárilag által feldolgozott faanyag mennyi kerülhet ki a megye erdőseiből, de látva szorgalmas tót atyánkfiait a megyei utakon naponként hosszú karavánokban faeszközökkel meg rakott szekereiken az alföldség felé vonulni jelentékenynek állíthatjuk a

megállapodnia 80 000 darab legyártására vonatkozóan. A mesterek ezrenként 6 forint 48 krajcárért mutattak hajlandóságot elkészíteni a szentesi református egyház számára a szükséges mennyiséget. Az alku értelmében a munkát pünkösdig befejezik, majd a tetőfedő anyagot szekereken saját maguk Lutzra (Tiszalúc)¹⁶ viszik.¹⁷ Nem bízták specialistákra, azaz fuvarosokra, hanem ők oldották meg az áru kikötőbe juttatását. A templom tetőzetének javításához szükséges zsindely Szentesre szállításának kérdése ezzel csak a Tiszáig oldódott meg, ahonnan újabb feladatot jelentett annak a Dél-Alföldre vitele, ami immáron vízi úton, a folyó hátán valósulhatott meg. Megoldásként szálfákból összeállított tutajok szolgálhattak, ehhez azonban megfelelő mennyiségű faanyagot kellett beszereznie az egyháznak. A feladatra immáron nem Borza József vállalkozott, hanem Székely János kurátor, aki Parlagi István egyházfival és három kormányossal, nevezetesen Orosz Jánossal, Orosz Mihállyal illetve Márthé Mihállyal Tokajba¹⁸ utaztak, ahol 112 darab fenyőszálat vásároltak a zsindely Szentesre szállítása céljából.¹⁹ Miután a tutajokat összeállították és a rakományt Tiszalúcon elhelyezték a vízi járműveken, a láposok (tutajosok) Csongrádig ereszkedtek, ahonnan feltehetőleg már szárazföldi úton szállították a tetőfedő anyagot felhasználásának helyszínére.²⁰ A zsindely kirakodásánál molnárlegények is segítkeztek, akik a hajómalmokon teljesítettek szolgálatot, s így jutottak az alkalmi munka révén egy kis kiegészítő keresethez. Az egyház küldöttje nemcsak áldomást fizetett nekik, hanem ebédet is készíttetett számukra.

Az egyháznak nemcsak a tetőzet javításához szükséges zsindelyről kellett gondoskodnia, hanem olyan mesteremberekről is, akik a tetőszerkezetre képesek voltak megfelelő módon felszegezni. Megállapodást a kecskeméti Barna Jánossal és fiával kötöttek, akik vállalkoztak a feladat elvégzésére.²¹ A mesterember Szentesre utazott, hogy megsejmlélje

mennyiséget, melyet az ekkép űzött kereskedés évenként forgalomba hozhat.” Hunfalvy János 1867. 207. ; Ila Bálint 1974. 404.; Fényes Elek 1851. 121.; Viga Gyula 1990. 46.

¹⁶ A település a 16. századig a szerémségi bor legtávolabbi kikötő és átrakó helye volt, ahonnan Kassára, Eperjesre és más városokba szállították tovább a Tarcal hegy lankáin termelt nedűt. A 18. században és a 19. század első felében az Északkeleti-Kárpátokból érkező fa- és a máramarosi sószállítmányokat fogadta. Viga Gyula 2017. 107.

¹⁷ SzNREL szrep I. 375. 1783. január 22.

¹⁸ A máramarosi sóval megrakodott lápok, azaz tutajok egyik legfontosabb elosztó és kikötőhelye volt Tokaj, ahol már a 16. században sóház is működött. A településről 1930-ban napvilágot látott monográfia is kiemelte, hogy Tokajba tutajosok egész serege kötött ki, kereskedők pedig messzi vidékekről érkeztek ide fát vásárolni. idézi: Cseri Miklós 2009. 389.

¹⁹ SzNREL szrep I. 375. 1783. április 21.

²⁰ Nem teljesen világos, hogy a tutajokat miért nem Szentesig úsztatták, miért csak Csongrádig történt a vízi úton történő szállítás?

²¹ A szűkszavú forrásokból nem tudható meg, hogy miért Kecskemétről kellett ácsmestereket fogadni, akik a templom zsindelyezését végezték. Minden valószínűség szerint Szentesen ebben az időszakban nem tevékenykedett olyan iparos, aki ilyen jellegű munkát el tudott volna vállalni.

a templom tetőzetét és felmérje a javítási munkálatokat. Az egyházzal abban állapodtak meg, hogy minden ezer darab után három rhénes forint díjazásban részesül kiegészítve a pénzbeli juttatást 50 akó borral és 10 icce pálinkával. Barna Mihály több alkalommal volt kénytelen hazatérni Kecskemétre, például a zsindely felerősítésére szolgáló szegek beszerzése céljából vagy a tetőfedésben segítkező legényért. Az utazás során felmerülő költségek újabb kiadást jelentettek az egyház számára. Az ácsok mellett napszámosok is dolgoztak, akiknek a bérét is biztosítani kellett a megrendelőnek. Mivel nem sikerült Kecskeméten beszerezni a zsindelyszegeket, ezért Pestről kellett 58 000 darabot vásárolni.²² A munkát július elsején kezdték, majd augusztus 28-án fejezték be. Nem használták fel mind a 80 500 zsindelyt, csak 68 000 darabot vertek fel, a maradékot pedig a templom padlására hordták fel az elhasználódottakkal egyetemben.

A tetőfedés költségeit az egyház nemcsak a saját anyagi forrásaiból fedezte, hanem a helyi lakosok jelentős adományokkal támogatták a vállalkozást. Kimutatás készült róluk, melyet áttekintve azt látjuk, hogy voltak, akik adott pénzösszeget ajánlottak fel, míg mások haszonállatokat, azaz bárányokat, juhokat, borjúkat, tinókat, teheneket, üszőket ajándékoztak. Levágásukat követően húsukat kimérték, faggyújukat, bőrüket értékesítették, s ezzel járultak hozzá a költségekhez. A tetőfedési munkálatok támogatásában nemcsak a helyi társadalom kedvezőbb anyagi lehetőséggel rendelkező tagjai jeleskedtek, hanem szerényebb körülmények között élő szentesi lakosok is, például béresek, szolgálégények vagy egy névvel nem jelölt szegény asszony. A sorból természetesen nem maradhatott ki Dobosi Mihály bíró és Szentmiklósi Sámuel református prédikátor sem. Az adományokból 689 forint gyűlt össze, a teljes költségeknek több mint a fele, így jelentősnek mondható az önkéntes felajánlások részesedése.

Összegzés

A zsindely Észak-Magyarországról feldolgozott állapotban, azaz késztermékként került felhasználásának helyszínére, azaz Szentesre, mivel a 18. század végén a Dél-Alföldön még nem működtek olyan fűrészüzemek, ahol gyártása nagy tömegben megvalósulhatott volna.²³

²² A zsindelyeket rögzítő szegeket és más épületvasalásokat Csetneken és Mecenzéfen is készítették. Gulya István 2006. 224.

²³ Megállapításunknak ellentmondani látszik csongrádi adatunk, amely 1792-ből származik és a parókia tetőzetéhez zsindely beszerzésére vonatkozik. Az építőanyagot Szolnokról szerezték be, ám a forrásunkból nem derül ki, hogy helyben készült-e vagy tutajokon szállították a Tisza-parti kikötőbe, s onnan késztermékként felhasználásnak színhelyére. Mód László 2002. 27.

Éppen miatt mutatkozott szükség arra, hogy olyan térségekkel létesüljenek kapcsolatok, ahol az építőanyag készítése már ebben az időszakban jelentős termelőtevékenységnek számított. és kereskedelem alapját jelentette. Jóllehet településünk vonatkozásában egyedi példáról beszélhetünk, az áru szállítása ugyanakkor szárazföldi és vízi úton jól illeszkedett a két régió, a Felföld és az Alföld között bonyolódó árucserébe. Szentes egyébként a 18. században már kiterjedt gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett az épületfa beszerzésének területén főként Szolnok irányából, ahonnan tutajok érkeztek a város alá a Kurcán, a Körösön pedig az Erdőhátról tölgyfa származott.²⁴ A szálfákat az egyház megbízottai azért Tokajban szerezték be, mivel vízi járműként a Tiszalúcra szekereken szállított nagy mennyiségű zsindely Szentesre juttatására szolgáltak elsősorban, s nem mint alapanyag hasznosultak. Példánk azt látszik igazolni, hogy a zsindelyt a 18. században településünkön elsősorban az egyházi építészetben alkalmazták tetőfedés céljából, a köznép körében ezzel szemben még a 19. század első felében is ritkának számított.

²⁴ Lásd: Mód László 2003. 31–32.

Summary

The article attempts to follow the journey of wood as a building material from the Highland (Felföld) to Szentes, where it was used for covering the roof of the local calvinist church. Our sources, founded in the Archive of the Szentes Great Church Calvinist Congregation, give an insight view to the transportation techniques and help us to explore economic relationships between regions with different natural conditions. Shingles were primarily used in the 18th century in church architecture.

Felhasznált irodalom

Barna Gábor

- 1988 A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén. Ethnographia XCIX. 189–212.

Cseri Miklós

- 1986 Az építőanyag, mint az árucseré tárgya. In: Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): Árucseré és migráció. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 18. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 205–231.
- 2009 Néprajz és muzeológia. Tanulmányok a népi építészet és a múzeumi etnográfia köréből. Studia Folkloristica et Ethnographica 51. Debrecen–Szentendre, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék

Fényes Elek

- 1851 Magyarország geographiai szótára I–II. Pest

Gulya István

- 2006 Az ács-, tetőfedő- és bádgosmesterség Északkelet-Magyarországon a 16–19. században. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 45. 217–228.

Hunfalvy János (szerk.)

- 1867 Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása. Pest

Ila Bálint

- 1976 Gömör megye. A megye történet 1773-ig. Budapest, Akadémiai Kiadó

Juhász Antal

- 1961 A szegedi zsindelyvágó mesterség. Néprajz és nyelvtudomány. 185–189.

Kis Bálint

1992 A Békés-bánáti református egyházmegye története. Dél-Alföldi évszázadok 5. Békéscsaba–Szeged,

Labádi Lajos

2000 Református nagytemplom. In: Tóth Ferenc (szerk.): Csongrád megye építészeti emlékei. Szeged, Csongrád Megye Önkormányzata, 638–644.

Mód László

2002 Csongrád város gazdasági kapcsolatai (1766–1820). Múzeumi Füzetek Csongrád 5. 25–34.

2003 Egy dél-alföldi mezőváros gazdasági kapcsolatai a 18. században. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Ethnographica 4. 27–48.

Sabján Tibor

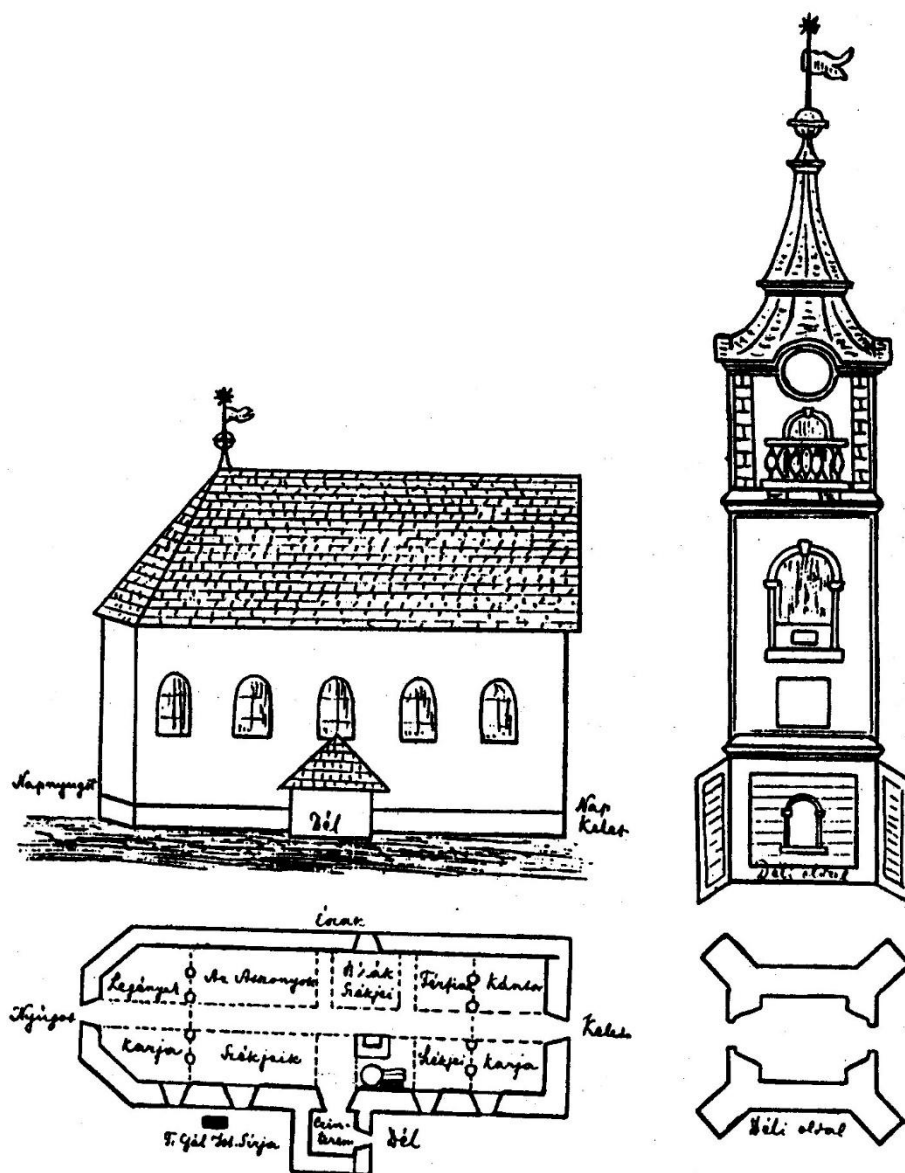
2007 Tetőfedések. Budapest, Terc

Viga Gyula

1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke–Hermann Ottó Múzeum

2017 Miscellanea Museologica III. Officina Musei 24. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum

Illusztráció:

Az 1761-ben épített szentesi református templom rajza
(www.szentesinfo.hu/cd/helyismeret/epiteszet/index.htm)